

R (05)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Les muralles de les viles en època medieval. Poliorcètica, simbolisme i urbanisme

The walls of the towns
in medieval times.
Polyorcetic, symbolism
and urbanism

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

www.documentauniversitaria.media/rodís

R (05)

Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Comitè Social de la UJG
Cambra de Comerç

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 05

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/rodiss

La coordinació del dossier forma part del projecte quadriennal de recerca finançat per la
Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna.
La vila de Roses com a paradigma.»

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

DOI: [10.33115/a/26046679/5](https://doi.org/10.33115/a/26046679/5)

ÍNDEX / INDEX

DOSSIER

LES MURALLES DE LES VILES EN ÈPOCA MEDIEVAL. POLIORCÈTICA, SIMBOLISME I URBANISME

THE WALLS OF THE TOWNS IN MEDIEVAL TIMES. POLYORCETIC, SYMBOLISM AND URBANISM

Dai castelli tardoantichi ai borghi fortificati del bassomedioevo

From Late Antique Castles to the Fortified Villages of the Late Middle Ages

7

Gian Pietro Brogiolo

Le renouveau des fortifications villageoises en Languedoc Méditerranéen au bas moyen âge: l'exemple de trois villages du Gard Rhodanien (xive-xve siècle)

The renewal of village fortifications in Mediterranean Languedoc in the early Middle Ages: the example of three villages in the Gard rhodanien (14th-15th centuries)

29

Dominique Baudreu, Frédéric Loppe, Rodrigue Tréton

Les muralles de Montblanc i d'altres poblacions mitjanes de les comarques tarragonines gènesi, procés constructiu i evolució posterior

The walls of Montblanc and other medium-sized towns in the Tarragona region: genesis, construction process and evolution

57

Josep M. Vila i Carabasa

CELLERES I VILES FORTIFICADES DE LES TERRES GIRONINES (SEGLES XI-XIV). Evidències a partir de la documentació escrita

Celleres and fortified small-towns in the Girona area (11th-14th centuries). Evidence from written documentation

81

Elvis Mallorquí

Les muralles de Besalú

The Besalú walls

113

Jordi Sagrera

Les muralles del monestir de Santa Maria i la vila de Roses a l'edat mitjana
The walls of the monastery of Santa Maria and the town of Roses
in the Middle Ages 125

Lluís Palahí, Marcel Pujol, Xavier Aguelo

Les muralles medievals i modernes de Sant Martí d'Empúries noves dades a partir de les excavacions al carrer de la Francesa
The medieval and modern walls of Sant Martí d'Empúries: new data from the excavations in Francesa street 151

Marc Bouzas, Pere Castanyer, Elisa Hernández, Marta Santos, Joaquim Tremoleda

El recinte emmurallat de la vila d'Ullastret: anàlisi i evolució a partir de les darreres intervencions
The walled enclosure of the village of Ullastret: analysis and evolution from the most recent interventions 167

Ferran Codina, Laia Muntaner, Gabriel De Prado, Carles Roqué

«Wallsapes»: evolution of the Marano hill fortifications (Cupra Marittima - Italy) through materiality and perceptions 191

Margherita Ferri, Tommaso Frattin, Alvise Merelli, Alessandro Alessio Rucco

VARIA

La casa urbana unifamiliar a Girona durant l'alta edat mitjana (segles x i xi). Dades documentals i arqueològiques
The urban single-family house in Girona during the High Middle Ages (10th and 11th centuries). Documentary and archaeological data 209

Josep Maria Nolla

L'espai termal de les Caldanelle (Civitella Paganico – Grosseto). Noves perspectives per al termalisme medieval
The thermal area of Caldanelle (Civitella Paganico - Grosseto). New perspectives for medieval thermalism 231

Edoardo Vanni, Benedetta Baleani, Cleo Barbafiera, Marco Fronteddu, Debora Quaglia

Pages	Received date	Acceptance date
209-230	2022-03-17	2022-10-14

LA CASA URBANA UNIFAMILIAR A GIRONA DURANT L'ALTA EDAT MITJANA (SEGLES X I XI) DADES DOCUMENTALS I ARQUEOLÒGIQUES

THE URBAN SINGLE-FAMILY HOUSE IN GIRONA DURING
THE HIGH MIDDLE AGES (10TH AND 11TH CENTURIES).
DOCUMENTARY AND ARCHAEOLOGICAL DATA

DOI: [10.33115/a/26046679/5_10](https://doi.org/10.33115/a/26046679/5_10)

Josep Maria NOLLA

Catedràtic emèrit Universitat de Girona

Paraules clau

Girona, segles x i xi, cases, exemples

Keywords

Girona, 10th and 11th centuries, houses, examples

Resum

Per a aquestes cronologies tan reculades les dades són escasses. Tanmateix una anàlisi detallada dels documents i de les restes arqueològiques permet fer-se una idea de la seva localització, tècnica constructiva i d'algunes de les seves característiques. El pati (*curtis*), el *cellarium* i una sala noble al primer pis (*cenaculum*), són elements bàsics. Les seves dimensions varien en funció del lloc i és normal, dins murs, la presència de vinyes, arbres fruiters i fronts de pedrera.

Abstract

The data is scarce for such a long time ago. However, a detailed analysis of the documents and the archaeological remains allows us to get an idea of their location, construction technique and some of their characteristics. The courtyard (*curtis*), the cellarium and a noble room on the first floor (*cenaculum*) are basic elements. Their dimensions vary depending on the place and, the presence of vineyards, fruit trees and quarry fronts is normal within walls.

LA CASA URBANA UNIFAMILIAR A GIRONA DURANT L'ALTA EDAT MITJANA (SEGLES X I XI) DADES DOCUMENTALS I ARQUEOLÒGIQUES

INTRODUCCIÓ

Què diu la documentació escrita de la ciutat de Girona amb relació als edificis on s'hostatjaven els seus habitants durant l'alta edat mitjana? De fet, ben poca cosa. Fins al segon quart del segle x, i encara de manera molt puntual, no conservem informació sobre compres, vendes, donacions, lloacions, testaments i altres materials que, amb més o menys precisió, ens informin sobre els habitatges de la ciutat i del *suburbium* immediat. I, com podrem comprovar tot seguit, allò que diuen és, gairebé sempre, poc explícit, genèric i d'un valor escàs per a l'historiador. I, tanmateix, convé tenir-los ben presents i analitzar-los amb cura: no només és possible situar-los sinó que permeten que ens fem una idea de la terminologia utilitzada, de les fórmules emprades en cada moment i de les referències a espais que es consideraven representatius d'aquells habitatges. La confrontació d'aquestes modestes dades amb els vestigis arqueològics ajudarà, poc o molt, a fer-se una certa idea d'uns edificis desapareguts o molt transformats al llarg dels segles.

Per comoditat organitzarem l'estudi d'aquest material en tres apartats cronològics subsegüents (segle x, primera meitat de l'xi i segona meitat de l'xi); en acabar, proposarem una lectura global i diacrònica de tot allò que hàgim pogut inquirir.

LES DARRERIES DEL DOMINI CAROLINGI (SEGLE X)

Curiosament, la primera referència que coneixem (930) ens parla de la zona de Sant Martí Sacosta, poc més enllà de les muralles meridionals de la ciutat, a escassa distància d'on s'obria la porta Rufina (o portal Rufí), una de les entrades fundacionals al clos urbà, de gran importància, que permetia accedir, venint d'un vial que naixia de la Via Augusta¹, fins a la gran plataforma, més aviat plana, que definia, en aquell sector, el Marge Gros (Canal, Nolla i Sagrera 2018,

1 Avui, carrers de Sant Josep i del Portal Nou.

9-11). Es parla d'una *casa* en un ambient fortament rural, «cum orto et terra cum pomiferis et cum ipsas petras» i, més avall, la informació s'ampliava, s'hi afegien les «suas curtes et suos dextros et exio uel regressio suo» (Rius 1928, doc. núm. II, 356; Sobrequés *et al.* 2003, doc. núm. 222, 213-214) (fig. 1 1*). L'interès és considerable. En aquells anys, alguns ciutadans, que devien tenir el seu estatge principal darrere de les potents defenses urbanes, deixant de banda vells temors no només explotaven el *suburbium* immediat sinó que, fent un pas endavant, hi havien bastit una (modesta?) *casa*. En etapes tan reculades només tenim constància fora murs del potent burg de Sant Feliu², amb un origen en l'antiguitat tardana que, nogensmenys, coneixem menys del que voldríem (Nolla 2013, 71-84). No ens ha d'estranyar trobar, tan aviat, una certa ocupació de la zona propera a la basílica funerària dedicada a la memòria del bisbe i confessor de Tours³. La presència del temple actuava de far i la seva explotació no només era factible sinó absolutament raonable en trobar-se a tocar del nucli urbà, amb tots els avantatges que allò comportava. *Casa* és una de les múltiples maneres, durant els segles X i XI, d'anomenar un habitatge i, a cops, per extensió, la propietat sencera. De vegades semblaria que hom fa servir un mot o un altre com a sinònims. Voldríem pensar, però, que en altres ocasions la tria té un significat que no acabem de copsar del tot. Si seguíssim la tradició clàssica, *casa* seria sinònim d'habitatge senzill, simple, no gaire gran i obrat amb materials pobres, així doncs, una mena de cabana, funcional i, potser, sense massa sofisticacions, edifici d'una planta, no gaire gran i obrat preferentment amb materials peribles i de poc cost. És aquest el cas? No ho sabem del cert però ens sembla que sí. A Barcelona s'observa que aquesta paraula es fa servir en la documentació més antiga, per definir construccions rurals. Més endavant acabaria substituint el mot *domus* (Banks, 1991, 46). El propietari residiria *intra muros*, fent servir aquella *casa* de recolzament a l'activitat laboral que realitzava al seu entorn. S'esmenta un hort, arbres fruiters⁴ i, ben interessant, referència a unes «pedres» que només s'expliquen si corresponien a un (petit) front de pedrera (la calcària nummulítica del subsol) tal com confirmarien altres documents⁵. El lloc, recordem-ho, ocupava la part alta d'aquella zona, damunt del Marge Gros, un sector periurbà de fàcil accés, amb possibilitats d'aigua i amb presència d'afloraments de pedra que s'explotava per a la construcció. En un moment determinat es parla, en plural, de *curtes* (patis). És una referència important ja que, com anirem veient, aquest element formava part essencial de les cases unifamiliars d'aquella època i ho continuà essent al llarg de tota l'edat mitjana (i més enllà), amb unes arrels profundes en el món clàssic. En aquest cas, imaginariem uns patis (probablement només dos) ben definits, regulars, que vertebrarien la propietat, la casa, l'hort, les arbredes i els altres elements (*petras*)⁶.—

2 Primera referència de 976 (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 435, 386-389)

3 El temple que ja existia, s'esmenta per primera vegada en aquest document que comentem.

4 Normalment es parla de *pomiferis* que preferim traduir com a arbres fruiters.

5 No és un cas aïllat. Altres dades referides a aquell sector fora murs de la ciutat situen altres pedreres (*infra*).

6 Un plànol interpretatiu d'aquell sector amb la situació de la *casa* (núm. 12) a Canal *et al.* 2003, 89, fig. 12.

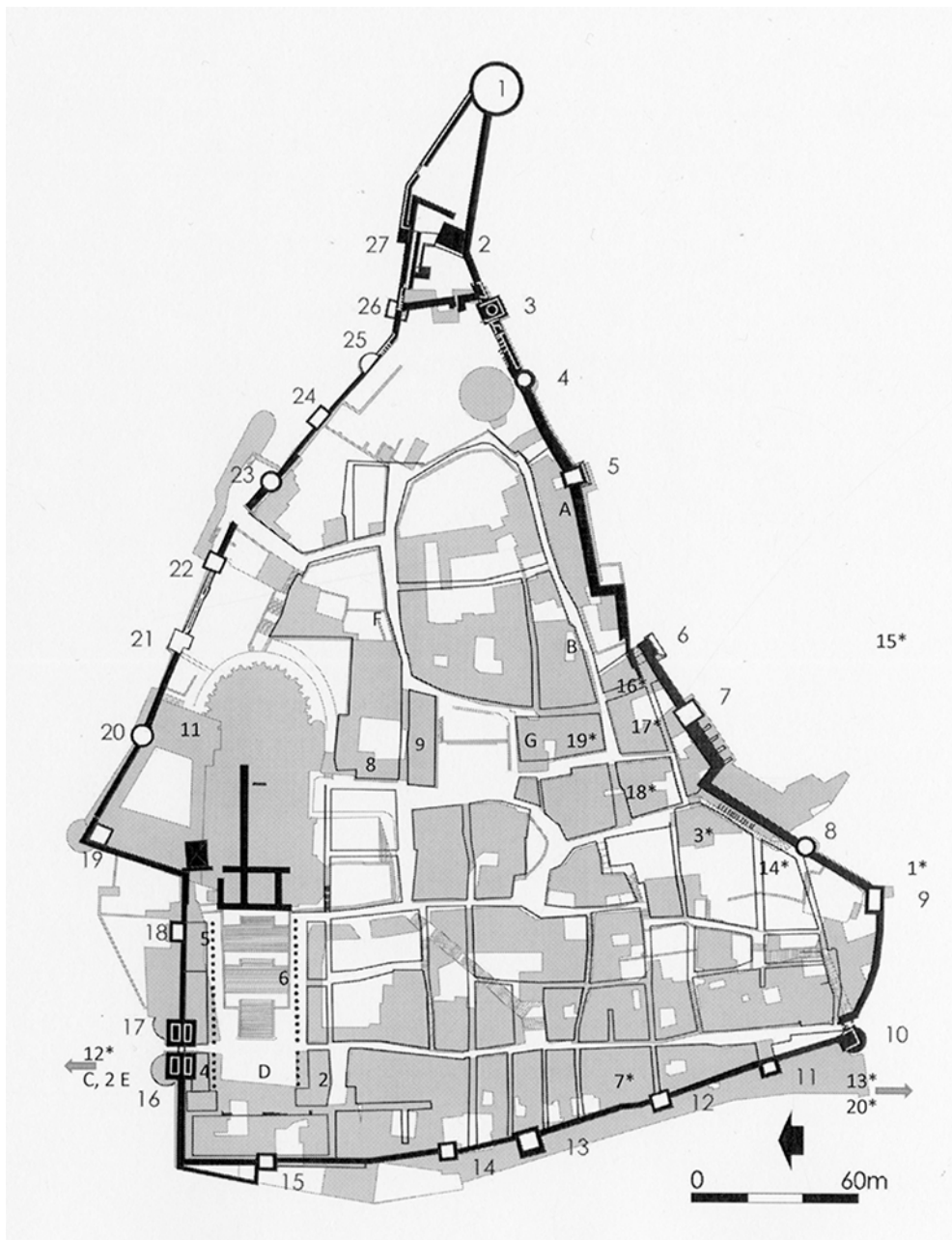

Figura 1. Planta de la Força Vella amb totes les torres conegudes i numerades. S'assenyala la situació dels edificis analitzats en aquest treball, precisa o (amb *) aproximada. Aquells que se situaven al burg de Sant Feliu (12*, C i E) o sector meridional del portal de l'Onyar (13* i 20*) queden fora de l'abast del plànol. En lletres majúscules, els vestigis arqueològics documentats: A) Alemanys 14; B) Alemanys 5; C) pujada del Rei Martí 5-7; D) palau del Comte; E) hospital; F) carrer Rocabertí (jardí del Museu d'Art); G) mur d'*opus spicatum* de la plaça dels Lledoners. 1*) sector de Sant Martí Sacosta (930); 2) sector de l'esglésiola de Sant Genís (950); 3) sector de Bellmirall (963); 4) sector de Sobreportes (1082, 1085); 5) antic fòrum (1067, 1096); 6) escala de Santa Maria (1035, 1039, 1071, 1081, 1095); 7*) galta de ponent de l'actual carrer de la Força (1036); 8) propietat del comte Borrell II i, després, palau episcopal; 9) cases de Guitart, *xenodochia* i cases de Colfred i Guifred; 11) Casal de la comtessa Ermessenda i del seu fill (1020); 12*) cases diverses del burg de Sant Feliu (976, 1084, 1085, 1094); 13* i 20*) cases davant del portal de l'Onyar (1083, 1085); 14*) sector de la torre núm. 8 (963, 1054); 15*) sector de Sant Martí Sacosta (1010); 16*) sector de porta Rufina (1010); 17*) sector de Bellmirall / porta Rufina (979, 1042); 18*) sector de Bellmirall (1064); 19*) plataforma alta (1054, 1075).

La primera referència d'un habitatge bastit dins l'espai urbà ens porta a la zona de l'esglesiola de Sant Genís (950), en l'àrea de l'antic fòrum i al costat mateix del carrer principal de la ciutat (actual carrer de la Força). En aquesta donació s'esmentava un *solarius* amb pati (*curte*) que afrontava amb una *casa* i una *mansio* (Martí 1997, doc. núm. 88, 127-128; Sobrequés *et al.* 2003, doc. núm. 290, 270) (fig. 1 2). No sembla que calgui donar-hi més voltes; aquí *solarius* (o *solarium*) s'utilitzaria com a sinònim de parcel·la, de propietat, l'espai on era bastit l'edifici. Ho podem deduir perquè se'ns fa saber que el conjunt posseïa un pati (*curtis*) que necessita construccions a l'entorn que el defineixin. Tal com hem vist abans, al suburbi meridional (*supra*), aquell habitatge, gran o no tan gran, posseïa un pati, un fet constant en els edificis d'aquella època. El pati (*curtis*) solia estructurar l'habitatge que s'organitza al seu entorn; altres vegades, s'hi adossava, però sempre era un espai físicament ben definit i amb un paper protagonista. A tall d'hipòtesi, imaginàriem el casal com una construcció d'una certa magnitud, amb planta i, com a mínim, un pis⁷. Pel que fa a les afrontacions se'ns diu que ho feia amb una *casa* i amb una *mansio* que, un xic més enllà, és anomenada *domus*. Semblaria, doncs, que en aquest document, *domus* i *mansio* serien intercanviables i, potser, sinònims de casals d'una certa notorietat. I *casa*? És ben difícil de dir. Podria descriure un edifici més modest o ser només un sinònim⁸.

D'uns anys més tard (963), d'un lloc indeterminat de l'espai urbà, probablement al damunt del Mare Gros, se'ns dona una interessant descripció, més treballada —i, també, més estereotipada—, de l'objecte d'una venda. Es parla d'una *casa apud solarium* que posseïa sòl (*solo*) i sobreposat (*super posito*), parets (*parietes*) i pati (*curte*)⁹. Afrontava amb solars o propietats (*solarium*), una *androna*, una altra *casa* i un carrer. Se'ns fa difícil valorar el significat de *casa* però és interessant la presència indefugible de la *curtis* i el significat, tan ric, de *solarium* (o *solarius*) (fig. 1 3*) (Martí 1997, doc. núm. 102, 136-137; Sobrequés *et al.* 2003, doc. núm. 354, 319-320). Aquí constatem l'aparició a Girona, per primera vegada en aquesta mena d'escrits, d'unes fórmules que, amb afegitons puntuals i alguna modificació, es faran recurrents (...*solo et super posito*..)¹⁰.—

El burg de Sant Feliu treu el cap, el 976, de manera indirecta. És en un pergami extraordinàriament valuós on, entre altres coses, per primer cop s'esmenten el burg i l'existència de l'abat del temple dedicat al màrtir insigne. En tractar-se d'un testament que Guadamir va dictar «...in ipso burgo de predicta ciuitate, in mansione Sancti Felicis martir, in sua domo in suo lecto...», les notícies que proporciona per a la nostra enquesta són esquifides (fig. 1 12*) (Sobrequés *et al.* 2003, doc. núm. 435, 386-389). Tanmateix, és digne de remarcar la gradació proposada d'allò més gran (*burgo*) a allò més petit (*lecto*). Aquí *mansione* i *domo* semblarien tenir connotacions diferents que ens defugen. Podríem proposar, però, sense por d'equivocar-nos, que es tractaria d'un casal notable.

7 L'afrontació septentrional ens fa pensar que era una construcció de dimensions respectables.

8 Un plànol amb la situació aproximada a Canal *et al.* 2003, 173-174, fig. 55a i 55b.

9 Com anirem veient, a partir d'ara és costum definir diversos espais dels habitatges. Cal anar amb cura, sovint són repeticions programades i reiteratives, sense un valor d'inventari ni massa precisió.

10 Un plànol interpretatiu d'aquell sector a Canal *et al.* 2003, 210-212, fig. 64 i fig. 65.

De l'any 979 conservem un document de venda d'una *casa* amb pati (*curte*), vinyes (*uineas*) i vinyals (*uineales*) a l'interior de la ciutat, a la plataforma alta, damunt del Marge Gros i devers migdia. Les afrontacions són genèriques i, per allò que ens interessa, decebedores. I ha, però, indicacions d'un cert valor; la *casa* posseïa una *curtis*, l'única cosa que s'especifica. Era un edifici de dimensions reduïdes o es feia servir de sinònim d'habitatge? Atesa la presència de vinyes i vinyals potser l'espai construït no seria gaire gran i, en aquest cas, definiria un edifici més aviat petit. Aquella plantació ens aporta una imatge impagable de l'espai urbà on la presència d'horts, vinyes i arbres fruiters devia ser habitual (fig. 1 14*) (Martí 1997, doc. núm. 118, 147; Sobrequés *et al.* 2003, doc. núm. 459, 420-421)¹¹.

Els dos darrers documents d'aquesta centúria (988 i 995) (Marquès i Marquès 1960, doc. núm. II, 293; Martí 1997, doc. núm. 130, 160-161 i Marquès i Marquès 1960, doc. núm. III, 263-264; Marquès 1993, doc. núm. 68, 157-159; Martí 1997, doc. núm. 139, 167; Sobrequés *et al.* 2003, doc. núm. 556, 489-490, respectivament) (fig. 1 8-9; fig. 2) s'han de tractar conjuntament, atès que descriuen amb un cert detall, una propietat senyorial perfectament ubicada. El primer recull les condicions de venda que el comte Borrell II va signar al bisbe Gotmar III, per necessitats imperioses, de

[...] totam illam amplam domum nostram quam habemus pro nostro hospitio in ciuitate Gerundae extra murum ueterem iam ualde dirutum ipsius ciuitatis non longe distans ab ipso muro ...afrontat ab oriente cum ipso muro ueteri, ab occidente cum synagoga yudeorum, a circio cum ipsa sedi Gerundensi et a meridie cum domo Gaucifredi Poleni.

Quedava clar que el venedor podia disposar-ne fins a la seva mort, que va ser l'any 992. Heus aquí l'origen del palau bisbal i de la voluntat decidida de fer entrar el conjunt episcopal dins dels murs urbans tot ocupant un espai dominant i simbòlic, d'un altíssim valor. Convé reconèixer, sota la referència a l'*amplam domum*, no només la part obrada sinó tota la parcel·la (fig. 2 1-4), tot el conjunt, tal com es constata en la donació que feu l'ardiaca Guitart a Santa Maria, el 995, de «...ipsas meas domos nouiter constructos que ego habeo infra muros de Gerunda ciuitate» que es trobaven «iuxta cellarium atque cenaculum episcopale». Més avall, afrontava allò que cedia i allò que es reservava:

[...] de parte orientis in uia et platea que pergit ad Gerundella, de meridie similiter in uia et in platea predicte ciuitatis, qui ambit ea, de occiduo in casas de Goltredo leuita et Guifredo sacerdote, de circii in coquina et curte et solario episcopale.

Deixava de banda la *xenodochia* que el seu oncle, difunt, havia manat bastir. Queda clar que aquelles construccions s'han de localitzar entre l'actual plaça dels Lledoners i carrers adjacents i la propietat que era, des de feia menys de tres anys, l'estatge del

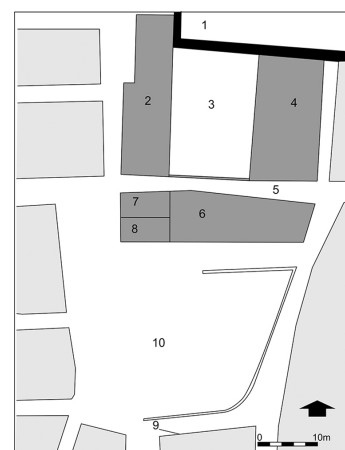

Figura 2. Plataforma alta. Sector de l'actual plaça dels Lledoners. 1) Muralla antiga desafectada. 2) Part edificada de la propietat del comte Borrell III del bisbe Gotmar III. Cellarium i canaculum. 3) Pati (*curtis*), dins del qual es disposava la *coquina* (cuina). 4) *Solarium* (eixida). 5) Carrer est/oest (antic *cardo minor*). 6) Cases que l'ardiaca Guitart donà a Santa Maria i *xenodochia*. 7) Casa de Guifred. 8) Casa de Goltred. 9) Gran mur exterior d'*opus spicatum*. 10) *Platea* (avui, plaça dels Lledoners). (Restitució a partir de les dades documentals (988 i 995) i dels vestigis conservats. Forma part d'un estudi en curs a cura de M. À. Fumanal, J. M. Nolla i J. Sagera, que l'ha dibuixat).

11 Un plànol interpretatiu d'aquell sector a Canal *et al.* 2003, 210-212, fig. 64 i fig. 65.

senyor bisbe. I allò que ens en diu, sempre com a referència de localització global i com afrontacions del que donava, ajuda extraordinàriament a visualitzar l'edifici i espais annexos que foren de Borrell II. Si ens hi fixem bé, observarem dos moments diferents on se'n parla. El primer, en la introducció, ens diu que allò que cedia se situava al costat del celler i de la sala noble disposada al seu damunt, propietat del bisbe (fig. 2 2). Atenció: d'aquests espais que constitueixen un sol cos, ja no se'n tornarà a parlar. En efecte, quan feia afrontar el que era seu, recordava que a nord hi havia la cuina (*coquina*), el pati (*curtis*) i l'eixida (*solarium*) del palau episcopal (fig. 2 3-4). Assumim, abans de continuar aquesta anàlisi, que tant en el text de 988 com en el de 995, es prescindeix, en les afrontacions, de ressenyar alguns carrers. Entre les edificacions que donà l'ardiaca i les altres construccions que ocupaven aquella illa de cases i el casal episcopal hi havia un carrer que encara és ben visible i que no fou privatitzat fins al segle XVI (o potser un xic més enllà) (fig. 2 5). Quan s'afrontava l'*ampla domus* de Borrell, tampoc hi sortien els carrers i altres espais urbans no construïts que, no obstant, existien. La Seu de Santa Maria quedava a nord però no pas al costat mateix i semblantment passava amb la sinagoga i amb la *domus* de Gausfred *Polenus*.

Així doncs, disposant tota aquesta informació sobre el plànol d'aquell sector de la ciutat podem assegurar que la part obrada de l'*amplam domum* constava d'un edifici amb planta baixa i, com a mínim, un pis que coincideix amb el cos occidental de l'actual museu d'Art, amb uns 25 m lineals de façana, que es recolzava, en una part del recorregut, en la vella muralla desafectada. Aquell sector no afrontava directament amb les propietats de l'ardiaca sinó amb la casa del sacerdot Guifred que set anys abans havia estat —i potser només n'era una part— de Gausfred *Polenus* (fig. 2 7-8). Més enllà, cap a llevant, hi hauria el pati (*curtis*), dins del qual caldria ubicar-hi la cuina. Era un espai perfectament definit, quadrangular, amb porticats al seu entorn i altres construccions complementàries, potser obrat, almenys parcialment, amb materials peribles i que s'adossava al cos occidental. I més enllà, fins al límit de l'antic parcel·lari urbà, el *solarium*, un espai de mides imprecises on podia haver-hi horts, arbres, abocadors, potser obradors, i tot clos per un mur on caldria restituir-hi la porta principal, a la qual s'accedia pel carrer que separava aquesta parcel·la d'aquella on hi havia, entre altres coses, els edificis de l'ardiaca. El celler ocupava pràcticament tota la planta inferior i al damunt una gran sala, el *cenaculum*, que esdevenia el nucli central de la vida del bisbe i dels seus *ministeriales*. Una escala exterior comunicaria el pati amb la sala; una caixa d'escala interior ocupava l'extrem septentrional del conjunt. Podria haver-hi hagut, com passa en les fases més avançades de la història d'aquest edifici, unes golfes. És, però, una pura suposició. Ni ho sabem ni ho sabrem. La propietat ocupava, en planta, uns 440 m² dels quals uns 150 eren edificats i coberts en el benentès que deixem de banda el pati (*curtis*) que devia posseir ales porticades.

Pel que fa als habitatges que l'ardiaca cedia a Santa Maria, després de les afrontacions, en fa una descripció: «cum solos et superpositos, cum guttis et stilliciniis, cum curtibus et diuersis officiniis atque hedificiis». En general fa l'efecte d'una fórmula convencional que es repeteix sovint amb poques variacions. I, no gensmenys, convé que ens preguntem, encara que no puguem respondre amb tota la seguretat del món, si els patis (en plural) existien, tal com els obradors o les altres construccions. Estava definint amb certa precisió allò que donava a Santa Maria? Podria ser. Convé, però,

recordar que estem parlant d'una superfície més aviat reduïda, dins de la qual el sector més occidental era ocupat per dues casetes que eren d'altres propietaris i que, en l'altre sector, cal tenir en compte que una part corresponia a l'hospital de peregrins (*xenodochia*) que quedava fora del tracte¹² (fig. 2 6).

PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XI

La documentació, sempre escassa i sovint muda, creix exponencialment al segle XI. Caldrà, doncs, per no perdre's, resseguir, primer, les dades de la primera meitat de la centúria. Tal com abans, són més presents els habitatges bastits dins de les defenses urbanes que els construïts a l'exterior.

La primera notícia que controlem s'ha de situar «intus in ciuitate» (1010). En aquesta donació es parla de «pecia una de terra cum ipsos casales et cum ipsas petras» que afrontava amb carrers, amb una *casa* i amb unes *mansiones* (dues com a mínim). En aquesta ocasió, l'escriba definia la propietat com un solar dins del qual es trobaven uns casals i un front de pedrera. *Casales* se'ns fa present, ara com ara, per primera vegada, en referir-se a un habitatge sense que siguem capaços, a primer cop d'ull, de veure-hi diferències amb *domus*, *casa* o *mansio*, aquestes dues darreres utilitzades en el pergami. El fet d'aparèixer en plural significa alguna cosa? Hi havia, dins de la propietat, més d'un edifici perfectament definits? Es referia a diverses construccions que conformaven un únic conjunt? No ho sabem. És interessant la referència a les *petras* que, ho acabem de veure, van traient el cap en textos diversos, tant fora com dins del clos urbà. Les mencions d'una *casa* i d'unes *mansiones* potser servirien per definir edificis de diversa entitat i categoria (fig. 1 16*) (Rius 1945, doc. núm. 426).

Tenim, d'aquell mateix any, una altra valuosa referència de l'àrea de Sant Martí Sacosta. Es venia «...ipsum alaudem, casa cum solo et superposito et cum sua hedificatione et cum ipsa curte et cum ipsos clausos et cum ipsos arbores maiores et minores et cum ipsas petras» que afrontaven en terres, camins públics i els murs de la ciutat (fig. 1 15*) (Martí 1997, doc. núm. 166, 187). El conjunt que es descriu de manera extensa i amb detall, s'anomena *alaudem* que, nogensmenys, consta d'una casa, sòl, sobreposat, i el que és edificat, el pati, els tancats, plantació d'arbres i front de pedrera, una descripció fins a cert punt ben semblant a la de vuitanta anys abans però més sofisticada (*supra*). En aquest cas, entendríem que es fa servir el mot *casa* perquè parlem d'un edifici suburbial i amb un marcat objectiu productiu. L'edifici posseïa un pati (*curtis*), una peça important, bàsica diríem, i altres tancats més senzills, amb arbredes i, novament, un (potser modest) font de pedrera. Aquell sector que tres generacions abans es començava a ocupar, semblaria, aleshores, consolidat¹³.—

12 Un plànol interpretatiu, amb errors, a Canal et al. 2003, 202-203, fig. 62; també, Sureda 2008, fig. 247 i fig. 248. Recordem que amb relació a aquest edificis fem servir les observacions efectuades en un treball en curs sobre l'actual Museu d'Art que duem a terme conjuntament amb M. À. Fumanal i J. Sagrera.

13 Un plànol interpretatiu del sector a Canal et al. 2003, 89, fig. 12.

Amb relació a la construcció de la canònica de la Seu, l'any 1020, la comtessa Ermessenda i el seu fill donaven a Santa Maria un alou dins dels murs de la ciutat¹⁴. La cessió era important, amb una torre i la part corresponent de la muralla, i, per allò que ens interessa, «ipso casale uel curte». En les afrontacions posteriors es feia menció de construccions de clergues, tant a llevant com a ponent, amb Santa Maria i el seu cementiri, a migdia, i, a tramuntana, les defenses urbanes suara esmentades i una vinya (fig. 1 10) (Marquès 1993, doc. núm. 80, 184-185). Pel lloc que ocupava i per les afrontacions, *casale* seria, aquí, sinònim d'un habitatge notable, un edifici senyorial que tenia com a element digne de ser ressenyat una *curtis*. Recordem que ocupava terrenys incorporats a la superfície urbana quan foren alçades les noves muralles obrades a l'entorn del 800 (sobre aquesta qüestió, en darrera instància, Nolla 2018), terres fiscals que anaren a parar al poder comtal i, a través seu, a l'Església. La indicació d'una vinya ens obre els ulls, de bell nou, a un aprofitament de l'espai urbà que es mantingué llargament i que acabà essent, moltes vegades, vergers i jardins amagats darrere d'altres tanques¹⁵.

D'aquest edifici se'n conserven vestigis considerables, de gran potència, que ha estudiat arqueològicament i documentalment M. Sureda (2008, 601-624, fig. 222-224, sobretot 603-605).

Curiosament (o, potser, no tant), a partir de 1035 conservem unes quantes notícies d'edificis que s'havien bastit contra l'escalinata monumental que connectava Santa Maria amb el Mercadell (també anomenat Forell) (Nolla *et al.* 2008, 241-243), avui la plaça de la Catedral. No pot ser casual. Ens fa pensar que unes quantes d'aquelles construccions, potser totes o una gran majoria, eren d'aquells anys. En el primer, la propietat que adquirí Bonuç s'anomenava *casa* i afrontava a llevant amb una *domus* i a ponent en un alou (a migdia amb un carrer i a tramuntana amb l'escala) (fig. 1 6) (Martí 1997, doc. núm. 214, 228-229). Tot fa pensar que són maneres diferents de referir-s'hi. En el segon, del mateix any, es va vendre una «domum uel mansionem seu solarium...iuxta gradus quibus ascensus est ad portam ecclesie Sancte Marie sedis» que a ponent i llevant afrontava amb altres *domos*. Més endavant ens fa saber que la propietat objecte del tracte, constava de «...suo cortilio et superposito et porta et omnibus suis pertinentiis» (fig. 1 6) (Martí 1997, doc. núm. 216, 230-231). El tercer de la sèrie és de 1039. Amb la venda de «mansionem unam cum solo et superposito». Afrontava, a nord, amb les escales de Santa Maria i a migdia amb el carrer, a llevant amb una *mansio* i a ponent amb un alou (fig. 1 6) (Martí 1997, doc. núm. 228, 239-240). Pel lloc on se situaven aquestes construccions recolzades a tramuntana amb l'escalinata, fa l'efecte que devien ocupar superfícies idèntiques (o molt semblants) i, en general, no gaire grans. En aquest cas *casa*, *domus*, *mansio* semblarien sinònims sense cap valor indicatiu, llevat que *casa* es fes servir per descriure un edifici més modest. Tal com llegim al segon document, podríem pensar que *domus* i *mansio* serien equivalents. En aquest mateix text se'ns refereix l'existència d'una eixida (*solarium*) que, segons pensem, és anomenada de dues maneres diferents, *solarium* i *cortilio*, un pati petit com no podia ser d'altra manera en unes parcel·les de superfície

14 En aquest cas, dins de l'exemple carolingi.

15 Un plànol interpretatiu d'aquest sector a Canal *et al.* 2003, 188-189, fig. 58; Sureda 2008, fig. 247 i fig. 248.

limitada. De manera extraordinària se'ns assenyala la porta i totes les (altres) coses. Molts d'aquells habitatges en tingueren, almenys inicialment, només una, de porta; més endavant s'observa que alguns n'obriren una altra directament a l'escala que comunicava directament amb el pis de dalt¹⁶. De ben segur que des d'un primer moment estigueren dotats de planta i, com a mínim, d'un pis. L'alçada solucionava el problema d'una superfície més aviat esquistada. Unes altres vendes de 1039 i 1043 seguien els mateixos esquemes que hem constatat fins ara (fig. 1 6) (Martí 1997, doc. núm. 228, 239-240 i Martí 1997, doc. núm. 240, 248-249)¹⁷.

Altrament, conservem del 1036 notícies d'una *domus* que caldria localitzar a ponent de l'actual carrer de la Força, amb «solo et superposito et cortilio simul cum ipsas parietes et cum ipso hedificio». Es tracta d'una construcció complexa que afrontava a llevant amb la *casa* de Grimal, un carrer i el pati (*curtis*) de Blancúcia, a migdia amb l'esmentada *domum* de Grimal, a ponent, amb les muralles, i, a nord, amb les *domus* de Jacob i de Blancúcia. Sembla que aquí, *domus* i *casa* són sinònims i novament constatem l'existència de patis grans (*curtes*) i petits (*cortilia*). A diferència de les construccions bastides contra l'escala de Santa Maria que en cap cas serien anteriors al darrer terç del segle x, aquelles obrades en les *insulae* del parcel·lari urbà fundacional, gaudien, almenys teòricament, de més espai (fig. 1 7*) (Martí 1997, doc. núm. 220, 233-234).

Del sector de Bellmirall, de 1042, coneixem una «casam cum solo et superposito et hedificiis et genera arborum que ibidem sunt». De les afrontacions només ens interessa el costat septentrional que feia frontera amb l'alou de Ponç, cabiscol de la Seu (fig. 1 17*) (Martí 1997, doc. núm. 239, 247-248). Novament, una fórmula estereotipada (però que no defuig la realitat dels fets) i referència a diverses classes d'arbres, majoritàriament —pensariem— fruiters.

SEGONA MEITAT DEL SEGLE XI

Hem aplegat, d'aquests deu lustres, vint-i-un documents d'interès desigual que analitzarem entretenint-nos en aquells que plantegen fórmules noves, que descriuen més detalladament un edifici o que aporten altres notícies que puguin ser valuoses en un estudi global d'aquestes característiques.

Ens han arribat dues notícies de 1054, d'edificis que s'alçaven dins del recinte emmurallat. El primer és una donació a la canònica d'una *domus* situada al sector meridional de la ciutat, a la plataforma alta (fig. 1 14*) (Marquès 1993, doc. núm. 114, 233-234); l'altre és la venda d'una *domo cum cortilio* que afrontava amb una *casa* i uns aous i que convindria localitzar no gaire lluny de la que acabem d'esmentar (fig. 1 14*) (Martí 1997, doc. núm. 272, 281-282). En aquesta ocasió, en l'inici de les afrontacions s'especifica que la propietat constava de «uero predia cum domibus». Novament es fan servir els mots *domus*, *casa* i, el més genèric, *alou*

16 Potser només aquelles que comunicaven amb un dels replans.

17 Uns plànols interpretatiu d'aquest sector a Canal et al. 2003, 173-175, fig. 55a i fig. 55b.

que sovint defineixen la propietat sencera; altres vegades, són sinònims d'un edifici sense que puguem reconèixer, si n'hi havia, determinats matisos. De l'any 1063 (fig. 1 7*) (Marquès 1993, doc. núm. 127, 250-252) s'esmenten *domos* al burg de Sant Feliu, i l'any 1075, *domus* dins murs (Martí 1997, doc. núm. 357, 374-375).

De l'any 1064 coneixem un testament i una donació d'edificis dins dels murs de la ciutat amb descripcions un xic diferents. En el primer, el cabiscol Ponç deixava «*ipsas mansiones quas habeo infra muros ciuitatis Gerunde ubi ego habito cum omnibus hedificiis et pertinentiis earum*» (Rius 1928, doc. núm. VII, 359-362). Semblaria, doncs, que *mansiones* definiria, sencera, la propietat que inclouria les construccions (*hedificiis*) i altres coses (patís, eixides, tancats...). En l'altre, es donaven «...*illas domos cum suo toto hedificio et cum terra in qua sedent et cum ipsa terra et curtili et arboribus et uitibus que sunt ante predictas domos*» (fig. 1 18*) (Martí 1997, doc. núm. 301, 309-310). Ara semblaria que *domos* correspondria al *mansiones* del text anterior i, darrere, totes les altres coses que interessava assenyalar.

I continuen traient el cap les cases bastides contra el costat meridional de l'escalinata de Santa Maria. En una donació de 1071, d'una «*casam, cum solo et superposito, cum petra et parietes et cum cortilio quod ibidem est, de nubibus celi usque in profundum abyssi*» (fig. 1 6) (Martí 1997, doc. núm. 338, 353-354), se'ns recorda l'existència d'un pati petit, els murs de pedra i l'aparició d'una fórmula que anirem trobant amb petites variants, que permetia obrar, en aquella propietat, tant cap amunt com cap avall fins on es volgués. Els altres documents de 1081 (Martí 1997, doc. núm. 377, 391-394) i de 1095 (Martí 1997, doc. núm. 460, 471-472) no aporten, per al nostre estudi, dades noves si no és el fet que tots els habitatges s'anomenen *domos* (fig. 1 6).

En aquesta etapa detectem que alguns edificis situats a redós de les muralles per la part de dins, porten associats una torre i/o un tram de muralla. Són documents de diversa tipologia, com testaments (any 1059) (To 1991, doc. núm. 12, 206-210), donacions (1067) (fig. 1 5) (Martí 1997, doc. núm. 328, 339-340) o vendes (1096) (fig. 1 5) (Martí 1997, doc. núm. 464, 475-476). Com passa també a Barcelona en les mateixes dates (Riu-Barrera 2017, 7-9), la defensa de la ciutat quedava en mans de nobles i cavallers que s'encarregaven d'un sector determinat del mur que incorporava una torre amb beneficis associats. Aquesta manera de procedir la documentem com a mínim del 1020 (*supra*)¹⁸. Per acabar-ho d'adobar, dos pergamins més recents són valuosament explícits en la descripció dels edificis. Del més antic (1067) (*supra*), que cal situar contra la muralla septentrional de la ciutat, ben a prop de l'antiga porta del Fòrum, substituïda per la de la Canònica (fig. 1 5) (Nolla 2010, 246-254), s'escriu «...*predicta domum, cum ipsa turre et cum ipso muro et cum ipsa porticu et cum curtilio et cum ipsa porta et cum ipsis parietibus et cum omnibus suis pertinentibus*» (Martí 1997, doc. núm. 328, 339-340). La casa, a més de posseir torre (la núm. 18) i muralla adjacent, incorporava part de l'antic porticat de l'ambulacre del fòrum, un pati

18 Hi ha, tanmateix, un document que només coneixem a través d'un regest que fa pensar que aquesta situació podria venir, almenys a Girona, d'un xic abans (zona de Sant Martí Sacosta, any 946, Rius 1928, doc. núm. VI, 358; Sobrequés et al. 2003, doc. núm. 270, 248).

petit (*curtilio*), la porta (que donava a migdia), les parets i tot allò que en formava part. L'any 1096 el mateix casal fou venut «cum turre simul et muris, cum solis et superpositis, cum condirectis atque destructis, cum spectaculis et cloacis atque diuerticulis» (fig. 1 5) (Martí 1997, doc. núm. 464, 475-476), tot assenyalant, per primera vegada en la documentació que tenim a mà, aspectes que fins ara no apareixien i que des d'aquests anys sovintejaran.

Finalment ens sembla convenient entretenir-nos en uns documents de 1082 i de 1085, lligats, que ens donen molt bona informació sobre aspectes d'aquests habitatges que sovint no són visibles ni són fàcils d'intuir. Es parla d'una donació de «ipsa nostra casa, id est unum solarium cum sotulo et omne hedificium» que afrontava a orient i migdia amb *casas* i devers tramuntana amb «parietem et curtilio» de la torre (o castell) de Sobreportes. Més avall, amplia la descripció: «donamos tibi predictum solarium et subtelo, cum omnem hedifitium et curtilio que ibi sunt». En quedava, però, exclosa una «cija ubi mittamus de nostro blado et ...una archa et una letiga et una tina et una vexello» (fig. 1 4) (Martí 1997, doc. núm. 382, 399-401). Tres anys després (1085), es donava un «curtuliolum unum paruisimum» que havia de facilitar i fer més practicable l'accés a la propietat. En les afrontacions s'esmentaven *domibus* i un casal (Martí 1997, doc. núm. 393, 411-412). El lloc s'identifica amb seguretat per la situació del petit temple de Santa Maria de les Puelles i del castell de Sobreportes. Era un sector tan densament ocupat que les diverses construccions que se'ns fan presents en el pergamí havien de ser majoritàriament de mides esquifides (fig. 1 4). Aquesta constatació que també podem fer amb relació als habitatges obrats contra les escales de Santa Maria, serveix per recordar-nos que, s'anomenin com s'anomenin, les dimensions d'uns i altres habitatges variaven considerablement. A cops en podem tenir una certa idea; en d'altres, no és possible. En tractar-se d'una modestíssima parcel·la sembla adient que l'anomenessin com a *casa* i constava del solar amb els fonaments i tot allò bastit que afrontava, entre altres coses, amb un pati minúscul (*curtilio*), clos per un mur, del castell de Sobreportes. Els donants es reservaven una sitja on desaven el seu blat, una caixa de fusta, una tina, parament de la llar tèxtil i bota de vi. És possible que el parament fos desat, almenys parcialment, en l'arca. Tot això es trobaria al celler (*cellarium*) tal com ens informa la referència a la sitja on continuarien desant el seu blat, per tant, a la planta baixa de l'habitatge, potser en un soterrani o espai semisoterrat. En el text de 1082 surten esmentats en l'afrontació oriental, en Pere Dalmau i l'Arnall Guifred anomenats *selleriis* i en el document de 1085, també a llevant, apareix Arnall Bernat, *sellarius*. Cal convenir que, en aquell sector, hi tenien estatge, com a mínim, tres encarregats d'uns cellers que ocupaven els baixos d'aquells edificis i on, ho acabem de veure, hi havia sitges pel gra, una tina, una bota¹⁹ i arques on es desaria el parament de les llars dels propietaris d'aquests magatzems. Allí mateix, a l'altra banda del carrer que delimitava amb l'església de Santa Maria de les Puelles, s'alçava el palau comtal, la planta baixa del qual, des de ben aviat, funcionava

19 Seguim per a *uexello*, la traducció proposada per J. M. Marquès (1993, Vocabulari, 857), de bota de vi. En aquest cas, en esmentar-se també una *tina* podríem imaginar que en aquesta s'hi desaria un altre líquid (oli?). Altres vegades hem trobat que *uexello* podria tenir a veure amb parament de la llar,

Figura 3. Actual plaça de la Catedral. Excavacions del palau del *comes ciuitatis*. Es poden observar algunes sitges del *cellarium* de la fase alt-medieval.

de celler, amb desenes de sitges obrades al subsol (Canal *et al.* 2010, 227-229, fig. 3). Hem proposat, a tall d'hipòtesi, que la concentració de *cellaria* en aquell sector podria ser conseqüència de l'aprofitament dels criptopòrtics forals que haurien fet servir els constructors per salvar els pregons desnivells naturals d'aquell sector de la ciutat²⁰.

Pel que fa al *suburbium* immediat, tenim diverses notícies del burg de Sant Feliu que mostren el creixement d'aquell sector devers la seva pròpia perifèria, més enllà del pinyol central. L'any 1084 venien *casam nostram* que a orient i a migdia afrontava amb les *casas* dels compradors, a occident amb una *calle* que anava *ad rieram* (el Galligants), i a tramuntana *in casis*. Només es parla de *casas* potser per la senzillesa d'aquelles construccions. Més avall es definia amb un xic més de detall la *casa* objecte de la venda: «totam ad integrum, cum exitibus et regressibus, cum solario et sotel et parietibus et superpositis» (fig. 1 12*) (Marquès 1993, doc. núm. 153, 283-284). Una altra donació de 1085 no aporta novetats a la nostra enquesta («ipsas meas mansiones „cum uniuerso superposito et solo et condirecto») (fig. 1 12*) (Marquès 1997, doc. núm. 24). Un darrer document de 1094 ens retorna la imatge fortament rural de la perifèria d'un burg antic, amb presència associada de diverses cabanes («ipsas nostras mansiones cum ipsos ortos et cum ipsos arbores et cabannarias») (fig. 1 12*) (Marquès 1993, doc. núm. 170, 303-304).

De l'altra banda del perímetre urbà, de davant del portal de l'Onyar, controlem la donació d'una trilla, l'any 1083, que afrontava pel nord «in domo et orto de Tortel» (Martí 1997, doc. núm. 383, 401-402), un sector actiu urbanísticament en aquells anys però que coneixem menys del que voldríem (fig. 1 20*).

DADES ARQUEOLÒGIQUES

En general, sobre la casa urbana d'època medieval a Girona, tenim bones dades però no pas per a èpoques tan reculades. En efecte, a partir del segle XII en endavant, els edificis més o menys conservats sovintegen i molts s'han pogut estudiar amb motiu de reformes i reconstruccions i altres s'han excavat *in extenso*, amb la qual cosa tenim a l'abast un excel·lent repertori que permet fer-se una bona idea de conjunt (un estat de la qüestió a Sagrera 2020, 119-146). És, altrament, un camp en expansió: reformes, construccions i intervencions al barri antic faran ampliar la quantitat i la qualitat del nostre coneixement.

Pel que fa a l'etapa del domini carolingi, les dades són parcials i, de moment, escasses, però permeten observar algunes qüestions i començar a definir uns certs models de comportament que es van repetint. La informació, en aquest cas, procedeix de treballs preventius que han proporcionant notícies interessants si bé d'abast més reduït del que voldríem. Diversos treballs que majoritàriament han

20 Uns plànols interpretatiu d'aquest sector amb errors, a Canal *et al.* 2003, 173-175, fig. 55a i fig. 55b.

afectat superfícies molt reduïdes han permès localitzar espais de la planta baixa d'algun habitatge d'aquest període. Del carrer d'Alemanys, sengles intervencions van permetre explorar nivells carolingis prou ben conservats. Al número 14 (fig. 1 A), a la galta de migdia, es documentà una petita part d'una estança, potser la cuina, amb un únic mur localitzat que la definia per llevant, de pedruscall i argila, que s'adossava, per migdia, a la muralla, tal com el paviment de l'espai d'argila compactada. Contra aquella paret es va reconèixer una llar circular d'uns 60 cm de diàmetre, obrada dins del paviment i amb dos moments successius separats per un nivell molt prim de cendres i carbons. Era feta amb argila que el foc havia anat endurent (Sagrera i Palahí 2010, 287-289). Un xic més enllà, al número 5, al costat septentrional (fig. 1 B), per damunt d'una fase romana amb un mur molt sòlid ben conservat, es reconegué una fase altmedieval amb unes fosses, molt probablement sitges, i diversos estrats d'anivellament (Fuertes *et al.* 2010, 303-307) que podrien formar part del celler. Al burg de Sant Feliu, a la pujada del Rei Martí núm. 5-7 (fig. 1 C), es va identificar una fase carolíngia, amb murs de còdols i morter de calç i paviments amb preparació de calç o, en una altra cambra, d'*opus signinum*. A la fase carolíngia del palau del *comes*, a l'actual plaça de la Catedral (fig. 1 D), les sitges, molt nombroses, creixien en relació amb les etapes anteriors (Canal *et al.* 2010, 227-229, fig. 3). En un altre edifici públic, l'hospital al burg de Sant Pere (fig. 1 E), vers els segles IX-X, l'antic cementiri esdevingué un sitjar (Fuertes 2020, 145). Sitges i llars semblarien assenyalar els *cellaria* i les *coquinae* dels documents escrits (*supra*).

En relació amb les característiques exteriors d'alguns d'aquells casals del segle X, en seria una bona mostra un potent mur d'*opus spicatum* que és ben visible, amb una notabilíssima alçada, al costat meridional de l'actual plaça dels Lledoners, en la línia de la retícula fundacional. Grans blocs de gres d'aprofitament, sobretot a les cantonades, i els més petits, de calcària, ben lligats amb bon morter de calç, disposats en espina de peix, conformaven el parament. És una bona imatge de com podien ser per fora els edificis residencials de caire senyorial a l'entorn de l'any 1000 (fig. 1 G; fig. 4)

De l'antic casal que la comtessa Ermessenda i son fill donaren a Santa Maria el 1020 (*supra*) se'n conserven vestigis suficients com per poder-se'n fer algunes idees sobre les seves peculiaritats. La part conservada dibuixaria un cos rectangular d'uns 28 m de llargària (nord-sud) amb una amplada desconeguda amb seguretat, però que podria aproximar-se als 8-9 m, amb murs d'excel·lent factura, molt gruixuts, a base de petits macs definint filades rectes. Conserva, al mur de ponent que dona a la galeria est del claustre actual, dues finestres de mig punt de doble esqueixada, a 4 m d'alçada del paviment actual, i no hi ha indicis segurs d'on se situaria una possible porta. No hi podríem veure l'estança noble il·luminada per aquelles (i altres) finestres, bastida damunt d'un celler o rebost que ocuparia el nivell inferior més aviat irregular per l'accés natural del subsol geològic en direcció a llevant? La documentació posterior sembla deixar clar que la coberta no seria de volta (Sureda 2008, 607-609).

Figura 4. Actual plaça dels Lledoners, costat de migdia. Mur *in situ* d'*opus spicatum* d'un edifici alt-medieval.

De l'etapa més avançada de l'objecte del nostre estudi, es conserva parcialment un edifici que podem datar sense problemes, per les característiques formals, dins del segle XI i que ha estat excavat i convenientment publicat (fig. 1 F) (Nolla *et al.* 2008, 146-151, fig. 131 a 133). Es localitza als jardins que delimiten, cap a llevant, l'actual Museu d'Art, l'antic palau episcopal, amb la façana de migdia, pràcticament intacta, arrencada amb l'actual carrer de Rocabertí (fig. 5). Consta, ara mateix, d'una sala d'uns 44 m² interiors, rectangular, de 4 m est-oest per 11 m nord-sud, coberta amb una sòlida volta de mig punt de maçoneria que reposa damunt dels robustos murs longitudinals de gairebé un metre de gruix. L'estança tingué un sòl, només parcialment conservat, d'*opus signinum*, que fou dispost, mitjançant una mínima preparació, directament al damunt de la roca natural. A la paret que tancava l'estança cap a migdia, obrien dues finestres estretes, allargassades i botzinades que es conserven en prou bon estat. Semblantment succeiria en el mur de tramuntana, però es troben closes i emmascarades per una escala bastida a la baixa edat mitjana. El mur de ponent mostra vestigis d'obertures originals amb, almenys, una porta i un tinell. A l'oriental, s'observen indicis d'altres obertures paredades que, per la posició que ocupa l'edifici, semblaria que donaven a un carrer nord-sud, on caldria situar, si fos així, la porta principal d'entrada. Del pis del damunt, se'n conserva ben poca cosa. En temps reculats esdevingué un badiu; en origen degué allotjar la sala del casal.

Figura 5. Façana meridional de l'edifici del segle XI del carrer Rocabertí / jardí del Museu d'Art.

Així doncs, aquell edifici senyorial s'alineava perfectament al vell *decumanus* que ha estat substituït pel carrer de Rocabertí i, per l'altra banda, ho faria amb un altre *decumanus* que surt esmentat amb el nom de *carreró del Palau* a la baixa edat mitjana (Canal *et al.* 1998, 43) i, per llevant, amb un *cardo minor*. Tindria la façana principal a llevant i a ponent hi hauria un pati, una *curtis*. Una escala exterior facilitaria l'accés a la sala principal, obrada damunt la volta. L'existència d'un badiu no és altra cosa que una possibilitat. L'estança coberta podria haver funcionat de celler. No tenim cap notícia de qui en fou propietari. Segons M. Sureda, des de ben aviat hauria estat d'un clergue d'alt nivell que cercaria la proximitat al conjunt episcopal.

ALGUNES CONCLUSIONS

Aquest repàs a gairebé dos segles de dades documentals i arqueològiques sobre habitatges urbans i suburbials de la ciutat de Girona ens permet fer-nos algunes idees sobre les seves característiques i la manera, molt formular, de referir-s'hi que es va anar modificant amb el pas dels anys.

El primer que constatem són les diferències substancials entre el clos urbà, definit per les muralles, i l'espai del burg de Sant Feliu, amb un origen tardo-antic i un notable desenvolupament de caire urbà que intuïm més que no pas veiem, i els sectors que s'anaren creant a l'entorn del temple funerari dedicat a Sant Martí i del portal de l'Areny (fig. 1). Aquí, al llarg de tota aquesta etapa, les

parcel·les i els edificis que s'hi associaven mostraven una realitat fortament rural, en part semblant a la que hauria pogut tenir un mas més allunyat. Els dos documents conservats (930 i 1010), a gairebé tres generacions de distància, són ben semblants: la parcel·la, que es pot anomenar alou, consta d'una part bastida que s'anomena *casa* i d'horts, arbres fruiters, *clausos*, *petras* i *curtes*. Tant dins murs com fora, el pati definit, la *curtis*, és un element essencial de la propietat que es pot integrar a la part construïda o s'hi pot adossar. És, i queda ben clar, diferent d'un *clausus*, un senzill tancat. La presència de *petras* que considerem i traduïm com a (petits) fronts de pedrera no és altra cosa que l'aprofitament natural d'una determinada orografia definida pel Marge Gros i d'un subsol d'excel·lent calcària nummulítica que ofería material de construcció alhora que s'anava adequant el terreny per amorosir-lo i fer-lo més còmode. Es tracta de parcel·les més grans que pretenen potenciar les possibilitats econòmiques d'un espai rural però a tocar la ciutat emmurallada. A prop del portal de l'Areny, el 1083, l'aspecte és semblant. Al burg de Sant Feliu, el 1094, a les zones explotades agrícolament, hi són presents modestes cabanes de recolzament.

Dins del clos urbà les circumstàncies són, fins a cert punt, diferents. En primer lloc cal distingir zones i sectors, en alguns dels quals les dimensions de les parcel·les feien factible habitatges més extensos, mentre que en altres, l'espai era força més limitat. A partir de 1035 tenim dades seguides de cases construïdes a l'*area* de l'antiga plaça foral, contra la gran escalinata que portava fins a Santa Maria i que, abans, ho havia fet fins al temple romà. La major part de les notícies són del costat meridional però n'hi havia, també, a l'altra banda. Hem calculat que hi hauria hagut unes sis cases ocupant un espai emmarcat entre el vial est-oest i la gran escala (Canal *et al.* 2003, 164-166 i fig. 55a i 55b). És interessant observar que alguns d'aquests habitatges esdevingueren grans casals i van aconseguir-ho construint volta damunt del carrer i incorporant edificacions de l'altra banda. N'és un bon exemple la mansió dels Escala (Nolla *et al.* 2008, 238, fig. 194). Significativa és l'aparició, en dos documents més explícits, d'un *cortilio* (o *curtilio*) que correspondria a un pati de dimensions reduïdes (1035 i 1071). Si no tots, molts d'aquests habitatges, malgrat la manca manifesta d'espai, eren dotats d'un pati a l'entorn del qual s'organitzava la casa. Semblantment, a l'entorn del temple de Santa Maria de les Puelles, a tocar el castell de Sobreportes, hem observat (*supra*) una ocupació molt densa, en molt poc espai. Les parcel·les s'anomenaven *casas* i fins i tot *caseta* i, també, el pati del castell, definit per un mur, era de dimensions migrades (*curtilio*) (1082). Del mateix lloc, l'any 1085, es parla d'un *curtuliolum unum parvissimum* (un patiet minúscul). En el mateix costat d'aquella plaça, però a l'altre extrem, a prop d'on hi hagué la porta que anomenem del Fòrum i que, desplaçada més cap a tramuntana, fou coneguda com a porta de la Canònica, tenim dos documents (1067 i 1096) que parlen d'una mateixa propietat que ocupava una torre (la núm. 18) i uns trams de muralla que incorporaven a l'edifici l'antic pòrtic foral i que, malgrat les limitacions d'espai, posseïa un pati no gaire gran (*curtilio*). Un casal important n'havia de tenir.

Les altres notícies fan referència a sectors que se situen dins de la trama urbana fundacional, només puntualment modificada. En aquest cas, els habitatges disposaven, teòricament, de més espais. N'és un esplèndid exemple l'antic casal

del comte Borrell i, després, del senyor bisbe, que ocupava tota una antiga illa de cases i zones adjacents (més petites) no edificades que l'eixample carolingi (Nolla 2013, 71-84; Nolla 2018) va deixar sense ús (*supra*) (fig. 1 i fig. 2). Ho podem constatar en altres notícies sobre vendes o donacions, tant en la plataforma baixa de la ciutat al costat de l'actual carrer de la Força (com l'any 950, en què es parla d'una parcel·la, en bona part edificada, amb un pati (*curtis*)). Tenim a l'abast molta més informació amb relació a donacions i vendes de parcel·les situades a la segona plataforma urbana i, en general, fa l'efecte que ocupaven, en la major part dels casos, superfícies considerables (963, 979, 1010, 1042, 1064, amb plantacions d'arbres, vinyes i fonts de pedrera). El pati, gran o més xic, és una constant (963, 1054, ...). D'aquell mateix sector, ocupant una bona l'illa que definia, pel costat nord, l'actual plaça dels Lledoners, les propietats que es donaren a la Seu (dues potser), tenien patis (*curtibus*). En aquest cas coneixem molt bé les característiques de la zona on hi havia les (dues?) *casas*, per força molt petites, que ocupaven l'extrem occidental de la *insula*, aquelles «*meas domos nouiter constructos*» i un hospital. No podien ser gaire grans, ans al contrari, i, tanmateix, disposaven de patis. Ben diferent era la zona de l'eixample carolingi. La propietat que Ermessenda i el seu fill cediren a la Canònica (1020), que podem situar molt bé, era molt extensa, amb parts construïdes, pati, i, com a mínim, una vinya i fa l'efecte que passava semblantment amb les propietats afrontades (*supra*).

La presència de fronts de pedrera al sector de Sant Martí Sacosta (*supra*) té un paral·lel directe a l'altra banda de les muralles, a la zona de porta Rufina i de Bellmirall. Ho constatem en un document de 979 i un altre de 1010. No ens ha de sorprendre; l'orografia, brutal i idèntica, del Marge Gros en aquella zona, convidava a aprofitar-se'n.

És ben il·lustratiu com la ciutat d'aquesta època rendibilitzava espais urbans lligats a l'habitatge per plantar arbres fruiters i, especialment, vinya. Que es fes en espais suburbials, a tocar les muralles de la ciutat, és absolutament raonable atesa la finalitat de la seva creació, l'explotació sobretot agrícola d'aquelles terres. En tenim exemples als espais que centren la presència d'aquestes implantacions periurbanes, al burg de Sant Feliu, prou desenvolupat urbanísticament d'ençà l'antiguitat tardana, amb un potent nucli eclesial i bones condicions a un costat i l'altre de l'antiga Via Augusta, fins a la frontera que era el riu Galligants (1094 «...cum ipsos ortos et cum ipsos arbores et cabannarias» [Marquès 1993, doc. núm. 170, 303-304]), i al sector de Sant Martí Sacosta (930, «*casa cum orto et terra cum suis pomiferis*» [Rius 1928, doc. núm. II, 356]) (1010, «*et cum ipsos arbores maiores et minores*» [Martí, 1997, doc. núm. 166, 187])²¹. Més falsament sorprenents podrien semblar-nos les notícies referides a la presència de vinyes, vinyals i plantacions d'arbres dins del clos murat. En quatre ocasions se'ns fa saber l'existència d'horts, arbres fruiters i vinyes («*donamus ipsa casa cum orto et terra cum suis pomiferis* [979], uel in uinea [1020], et genera arborum [1042] et arboribus et uitibus que sunt ante predictas domos [1064]»). És una manera antiga de procedir que documentem a la ciutat clàssica (sobre Pompeia, on s'ha pogut estudiar bé la qüestió, Jashemsky 1979, 119-129). Sobretot vinya i algun

21 Interessa remarcar que ni en un sector ni en l'altre hi ha referència a vinyes.

arbre fruiter. No cal imaginar espais grans dedicats a aquestes plantacions sinó l'aprofitament de petites àrees. En habitatges més moderns, a partir del segle XIV, no és rara la presència de vergers closos amb un aspecte un xic més ornamental i estètic que d'aprofitament directe, que tanmateix no es devia menystenir. Totes les notícies corresponen a possessions ubicades a la segona plataforma urbana.

Voldríem remarcar, tot seguit, com en diverses ocasions, en documents on es fa referència a parcel·les urbanes, sovintaja l'associació d'una propietat amb una torre i un sector de la muralla, ja sigui de manera directa o a través de les afrontacions, on aquella torre i aquell tram de mur rebia el nom del senyor que la tenia en feu. Així, l'any 1010, en l'afrontació a nord es feia constar «in ipso muro de Gerunda uel in turre de Gauzfre Uidal» (Martí 1997, doc. núm. 166, 187) o l'any 1054 «et domum meam quam ego habeo infra muros Gerunde ciuitatis sub turre uicecomitali» (Marquès 1993, doc. núm. 114, 233-234). el 1082, una donació era «in honore de ipsa turre prope Sancte Marie Puella» (hi afrontava a nord) (Martí 1997, doc. núm. 382, 399-401). En aquest cas la torre formava part d'un conjunt més gran, el castell de Sobreportes. L'any 1094, la propietat que era objecte de donació se situava «iuxta turris Guillelmi Raimundi de Calidis» (Martí 1997, doc. núm. 451, 459-460). El 1059, Silvi Llobet de Cervià deixava en testament a la seva muller Adelaida i al seu nebot Gausfred Bastons «mansiones et turrem que habeo in Gerunda una cum fevo comitali et episcopale» (To 1991, doc. núm. 12, 206-210) que de moment no podem situar. Altres vegades, la torre i muralla formaven part essencial de la propietat rebuda en feu i amb obligacions militars i de manteniment. Així l'actual torre Júlia (núm. 20) formava part de la propietat comtal donada a la canònica el 1020 («ipsa turre rotunda cum ipsos muros que sunt ex utraque parte in circuitu de ipsa turre et cum ipso casale uel curte qui est ante ipsa turre, qui afrontat predictus alodius uel turre cum muribus siue parietibus» [Marquès 1993, doc. núm. 80, 184-185]) o la torre núm. 18 formava part de la donació de l'any 1067 de «predicta domum cum ipsa turre et cum ipso muro» (Martí 1997, doc. núm. 328, 339-340) que era venuda uns anys més tard, «...predicta domum cum ipsa turre et cum ipso muro» (Martí 1997, doc. núm. 464, 475-476). Aquesta manera d'organitzar la defensa d'una ciutat no era exclusiva de Girona. Es constata a bastament a Barcelona (Riu-Barrera 2017, 7-9) i també a la Septimània (Aurell 2004, 47-57). Afegim a les torres i als corresponents trams de mur els castells, entitats molt més potents que a Girona es localitzen a la punta oriental del conjunt, a la Gironella, i protegint la portes principals de la ciutat, Sobreportes, a tramuntana, i Cabrera (o Requesens), a migdia.—

Pel que fa a aspectes estructurals, les fonts documentals són, en general, mudes. Es parla d'una manera retòrica de fonaments, sòls, sobreposats, de desguassos i conduccions d'aigua necessaris i, puntualment, de murs obrats de pedra i morter, la qual cosa podria indicar que es continuava bastint amb terra sobre sòcols de pedra, tal com provarien les troballes efectuades al carrer Alemany 14 (*supra*). L'edifici que fou, després, dormitori de la Canònica i el del carrer Rocabertí, amb altres descobertes arqueològiques, ens conviden a imaginar que aquells habitatges eren ben obrats, amb fonaments que anaven a roca o

damunt d'estructures anteriors, i parets de pedra i morter d'amplades diverses en funció, sovint, d'allò que havien de sostenir. Les voltes de mig punt esdevenen una excel·lent manera de cobrir certes estances i de poder-hi bastir, a sobre, altres estatges. De l'existència de badius no en tenim, per a aquesta etapa, cap confirmació, però és una possibilitat a considerar. Les voltes, a partir del segle XI són una realitat. La coberta dels sostres era a base de teules. Els sòls eren, segons el lloc i les circumstàncies, diferents, de terra piconada o d'*opus signinum* i, molt probablement, de lloses i de còdols. Els anomenats de calç no són altra cosa que preparació d'un acabat de certa qualitat.

Ben poques vegades hi ha referències a les estances que conformaven un d'aquests edificis. El pati, gran (*curtis*), petit (*curtilius*) o molt petit (*curtilium paruissimum*) és un element essencial d'una casa d'aquesta època, a través del qual s'estructurava el conjunt. De vegades s'adossava a una de les façanes principals; altres, se situava en posició central. I no importa que sigui un casal urbà o periurbà. Cal considerar-lo, sempre, com un espai perfectament definit, amb construccions i/o porticats a l'entorn. La seva funció era necessària pel bon funcionament de la propietat. Podia haver-hi, en el seu interior, senzilles construccions annexes (estables, tallers, modestos edificis,...). Només de manera extraordinària s'esmenta un celler (*cellarium*), una estança alta (i noble) (*cenaculum*) i una cuina (*coquina*) que, sense forçar les coses, sabem que eren presents si no en tots, sí en la major part d'aquells habitatges i que servien per definir el paradigma d'un edifici d'aquella dignitat. Cuina (*coquina*) i pati (*curtis*) devien anar de bracet, igual que pati i celler/rebost. Devia ser una manera de fer molt arrelada, la fórmula pati, celler i, al seu damunt, la sala noble, sostinguda per un embigat o per una potent volta de mig punt. Portes i finestres, llargues i estretes en les estances inferiors i, potser, més grans en les superiors, il·luminaven, ventilaven i embellien el conjunt. Almenys des del segle XI existien tinells obrats en els murs de determinades sales. Com podríem deduir de l'anàlisi del palau bisbal, hi podia haver més d'un pati o un pati i una eixida menys definida, més oberta.

De les grans sales d'aparat disposades al pis alt²² no en tenim cap descripció, però notícies procedents d'altres ciutats fan pensar en un espai diàfan, compartimentat amb cortines i, potser, senzills envans obrats amb materials peribles (nombrosos exemples de ciutats diferents de l'occident cristià medieval a Barral [curador] 2004).

Les cases d'aquesta mena, en els mateixos anys, a Barcelona tenien, pel que se sap, enormes similituds; s'estructuraven a l'entorn d'un pati on a la part baixa hi havia magatzems i estables, una escala per accedir a la planta superior, l'estança noble que ocupava el primer pis. Si era obrada contra la muralla incorporava l'estança de combat de la torre (o de les torres) a l'edifici. Cuina i altres magatzems eren situats a l'entorn del pati central (Banks, 1991, 37).

22 D'ençà el segle VI les estances nobles d'edificis d'una certa entitat, deixen d'ocupar un espai privilegiat a la planta baixa per fer-ho al primer pis. Sobre aquestes qüestions, Perich 2014, amb bibliografia.

BIBLIOGRAFIA

- AURELL, M. 2004, Palau urbà i vida cavalleresca a Catalunya i Occitània (segles XII i XIII), BARRAL, X. (curador), *Viure a palau a l'edat mitjana. Segles XII-XV*, Girona: Fundació Caixa de Girona (Catàleg d'exposició), 47-57.
- BANKS, P. 1991, L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300, SOBREQÜÉS, J. (dir.), *Història de Barcelona. Volum 2. La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona: Plaza&Janes, 25-71
- BARRAL, X. (curador) 2004, *Viure a palau a l'edat mitjana. Segles XII-XV*, Girona: Fundació Caixa de Girona (Catàleg d'exposició).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 1998, *La ciutat de Girona en la 1ª meitat del segle XIV. La plenitud medieval*, Girona: Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 3).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2003, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona: Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2010, El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500-segona meitat del segle XII), FIGUERAS, N. i VILA, P. (ed.), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 224-234.
- CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. 2018, *L'Areny de Girona (segles XI-XV). La formació del cor econòmic de la ciutat medieval*, Girona: Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 12).
- FUERTES, M. 2018, Carrer pujada del rei Martí, 5-7 (Girona, El Gironès), *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Caldes de Malavella, 397-399.
- FUERTES, M. 2020, La nau central de l'antic Hospital dels Capellans de Girona: intervenció arqueològica, *Actes del VIè Congrés d'Història de Girona. Hospitalitas et caritas: hospitals, cases de beneficència i caritat a Girona al llarg de la història. Girona, 27 de març de 2019. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LXI, 137-160.
- FUERTES, M., AUGÉ, A., CODINA, D. i MONTALBÁN, C. 2010, Intervenció arqueològica al carrer dels Alemanys, 5 de Girona, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 303-307.
- JASHEMSKY, W, F. 1979, Giardini et vigneti in città, ZEVI, F. (ed.), *Pompei 79. Raccolta di studi per il decimonono centenario dell'eruzione vesuviana*, Nàpols: Macchiaroli, 119-129.
- MARQUÈS CASANOVAS, J. i MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. 1960, Apuntes històrics sobre el Palácio episcopal de Gerona, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIV, 263-306.
- MARQUÈS, J. M. 1993, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona: Pagès (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris 1).

- MARQUÈS, J. M. 1997, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona*, Barcelona: Pagès.
- MARTÍ, R. 1997, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona: Pagès (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris 13).
- NOLLA, J. M. 2010, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i monumentals, FIGUERAS, N. i VILA, P. (ed.), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 246-254.
- NOLLA, J. M. 2013, La ciutat entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana (segles v-xi), *Girona. Construir la ciutat (I). De Kerunta a la crisi baixmedieval*, Girona: Ajuntament de Girona, 71-84, (Conferències a l'Arxiu Municipal, 8).
- NOLLA, J. M. 2018, *Carlemany i Girona. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-arqueològica llegit el dia 27 de setembre de 2018*, Barcelona.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL. E., GARCIA, G., LLOVERAS. Mª J. i CANAL, J. 2008, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució històricourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 8).
- PERICH, A. 2014, *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles IV-VIII dC)*, Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- RIU-BARRERA, E. 2017, Història de la restauració de la muralla romana i comtal de Barcelona (1890-2010), RIU-BARRERA, E. (ed.), *Intervenir a la muralla romana de Barcelona. Una visió comparativa*, Barcelona, 7-41 (MUHBA Documents 12).
- RIUS, J. 1928, Cartes antigues de Sant Martí Sacosta, *Annalecta Sacra Tarraconensia*, IV Barcelona, 343-394.
- RIUS, J. 1945, *Cartulario de San Cugat del Vallès*, Barcelona.
- SAGRERA, J. 2020, La casa medieval a Girona, *Rodis. Journal of Medieval and Postmedieval Archaeology*, 3, 119-146.
- SAGRERA, J. i PALAHÍ, L. 2012, Carrer dels Alemanys núm. 14 (Girona), *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, Girona, 287-289.
- SOBREQUÈS, S., RIERA, S., ROVIRA, M. i ORDEIG, R. 2003, *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SUREDA, M. 2008, *Els precedents de la catedral de Santa Maria. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- TO, L. 1991, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia. Una anàlisi local del canvi feudal. Diplomataris segles X-XII*, Barcelona: Rafael Dalmau.